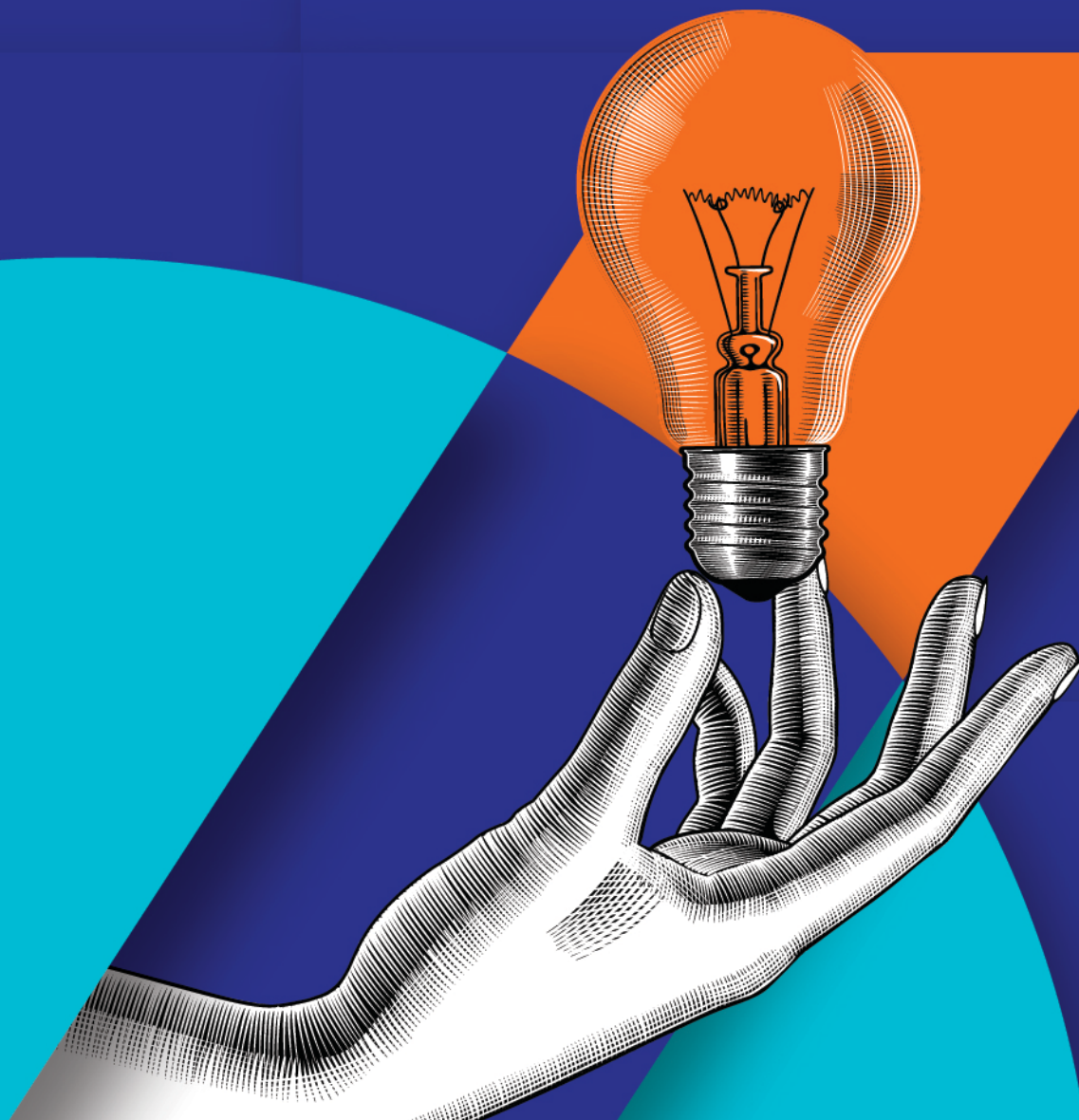

Startnotitie Burgerschap

Bovenbouw voortgezet onderwijs

SLO, september 2021

Verantwoording

**2021 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling),
Amersfoort**

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Alderik Visser en Coen Gelinck

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

Inhoudsopgave

Deel I	5
Startnotitie burgerschap algemeen	5
1. Inleiding	5
2. Huidige situatie en positie	6
2.1 Huidige situatie	6
2.2 Huidige positie in de vakken	6
3. Ontwikkelingen	10
3.1 Wetgeving	10
3.2 Doelen	11
3.3 Uitdagingen en ontwikkelingen	11
4. Curriculaire uitdagingen	14
5. Voorwaarden	18
6. Conclusie	19
6.1 Burgerschap in en rond de school	19
6.2 Burgerschap in vakken en profielen	19
7. Literatuur	21
Deel II-a	23
Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissie Maatschappijleer.	23
Deel II-b	25
Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissies van de overige vakken in het gemeenschappelijke deel	25

Deel II-c	29
Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissies voor profielvakken en (profiel)keuzevakken	29
Bijlage: Adviezen burgerschap in de bovenbouw	38

Deel I

Startnotitie burgerschap algemeen

1. Inleiding

Vanaf najaar 2021 worden vakvernieuwingscommissies opgestart voor het ontwikkelen van concept-examenprogramma's voor een aantal vakken in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Startnotities zijn daarbij een belangrijk instrument. Ze brengen per vakgebied de ontwikkelingen binnen onderwijsbeleid, onderzoek, onderwijspraktijk en samenleving in kaart en leggen zo een solide basis onder het ontwikkelwerk.

Dat geldt ook voor deze bijzondere startnotitie, die zicht biedt op de relevante en actuele ontwikkelingen met betrekking tot burgerschap voor de bijstelling van mogelijk alle examenprogramma's in de bovenbouw van vmbo, havo en vwo. De startnotities zijn geschreven door SLO. Bij de totstandkoming zijn externe deskundigen betrokken geweest, onder wie vertegenwoordigers van de vakvereniging, leraren, lerarenopleiders, toetsdeskundigen, wetenschappers en vakdidactici. De notitie bestaat uit de volgende onderdelen:

- Huidige situatie en positie van burgerschap
- Ontwikkelingen in de maatschappij en in het leergebied
- Curriculaire uitdagingen
- Voorwaarden voor vernieuwing
- Conclusies

De startnotitie integreert de eerder ontwikkelde startnotitie (2018) en de opbrengsten en adviezen van het ontwikkelteam voor burgerschap in het kader van Curriculum.nu. De vakvernieuwingscommissies in de bovenbouw zullen de huidige startnotitie gebruiken als input voor het ontwikkelen van het examenprogramma's in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

2. Huidige situatie en positie

2.1 Huidige situatie

Sinds 2006 zijn scholen in Nederland verplicht naar eigen inzicht burgerschapsonderwijs aan te bieden. Nationaal en internationaal onderzoek naar dat burgerschapsonderwijs maakt aannemelijk dat dit tot dusverre niet overall voldoende is gelukt. Scholen hebben, in de woorden van de Inspectie van het Onderwijs, in de breedte geen planmatige en doelmatige praktijken rond burgerschap ontwikkeld (IvhO, 2017; Wagenaar e.a., 2011). Nederlandse leerlingen hebben minder kennis van politieke en maatschappelijke instituties dan leerlingen elders in Europa en de 'burgerschapsgroef' tussen leerlingen met veel en met weinig sociaal en cultureel kapitaal is fors te noemen (Munniksma e.a., 2017; Van der Meer e.a., 2021; Mulder & Thijs, 2021).

In antwoord op deze situatie zijn de sectorwetten die de burgerschapsopdracht aan scholen omschrijven recent verhelderd en zijn er leerplanvoorstellen gemaakt voor burgerschap als een apart leergebied (Curriculum.nu, 2019a). Bij de start van de eerste tranche van vakvernieuwingen in de bovenbouw worden deze plannen voor burgerschap 'meegenomen'. Een belangrijk deel daarvan zal een plek krijgen bij maatschappijleer, een verplicht vak in de bovenbouw voor alle leerlingen.

De wens en ook de opdracht is evenwel dat burgerschap niet, of niet alleen, een vak is of wordt, maar een opdracht blijft aan de hele school. Voor de bovenbouw van het vo (hierna: bovenbouw), met haar verschillende vakken en profielen, betekent het dat die delen van burgerschap die tot het curriculum gerekend kunnen worden, verdeeld of ook wel 'verkaveld' moeten worden over de (vele) verschillende vakken en profielen die de bovenbouw in Nederland kent.

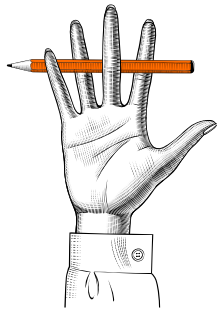
2.2 Huidige positie in de vakken

Voor burgerschap in de bovenbouw bestaat op dit moment dus nog geen formeel curriculum beschreven in kerndoelen of eindtermen. Dat wil niet zeggen dat er niet aan burgerschapsvorming wordt gedaan. Scholen geven er ook nu al op hun eigen manieren vorm aan, binnen en buiten de vakken en de lessen. Verder zijn aspecten van burgerschap nu al te ontwaren in de programma's van verschillende vakken en profielen. In deze paragraaf laten we zien waar dat in de bovenbouw nu al zo is. Daarbij geven we ook weer, waar in de bovenbouw mogelijke knelpunten zitten.

2.2.1 Gemeenschappelijk deel

Expliciet burgerschapsvormend is het schoolexamenvak **maatschappijleer**, dat in alle schooltypen doorgaans één jaar wordt aangeboden, soms in het derde (vmbo), meestal in het vierde leerjaar. Het vak maatschappijleer is enerzijds een eerste inleiding in de grondbegrippen en benaderingen van de sociale wetenschappen en anderzijds educatie tot democratisch burgerschap. Het centrale doel van maatschappijleer is volgens de kennisbasis om *'leerlingen te begeleiden bij het ontwikkelen van gegronde inzichten over oorzaken, gevolgen, oplossingsrichtingen en perspectieven op politieke en sociale vraagstukken'* (Van den Boorn, 2019).

De andere vakken in het gemeenschappelijke deel profileren zich in de huidige situatie niet nadrukkelijk als burgerschapsvormend. Wel ontwikkelen leerlingen in dat verband belangrijke (basis)vaardigheden zoals redeneren en argumenteren (**Nederlands**), samenwerken (**bewegingsonderwijs**) en andere schoolse- en meer interpersoonlijke vaardigheden (**Engels, CKV**). Maatschappelijke thema's komen bij de talen zeker aan de orde via het oefenen van tekstbegrip, debat en argumentatie, maar structureel is de aandacht hiervoor niet.

“Het centrale doel van maatschappijleer is volgens de kennisbasis om leerlingen te begeleiden bij het ontwikkelen van gegronde inzichten over oorzaken, gevolgen, oplossingsrichtingen en perspectieven op politieke en sociale vraagstukken.”

2.2.2 (Profiel)keuzevakken

De overige **mens- en maatschappijvakken** aardrijkskunde, economie en bedrijfseconomie, filosofie, geschiedenis en maatschappijkunde/maatschappijwetenschappen gelden in de bovenbouw als belangrijke ‘dragers’ van burgerschap. Politieke en maatschappelijke thema's worden in het kader van die vakken als vanzelfsprekend geadresseerd en bieden een context voor burgerschapsvorming (Curriculum.nu 2019b, 2019c). In de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo wordt slechts een deel van deze maatschappijvakken in de bovenbouw aangeboden, en dat alléén als keuzevak in het profiel Zorg en Welzijn (ZW). In de theoretische leerweg zijn aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijkunde eveneens profielkeuzevakken in het profiel ZW, maar ook keuzevakken in het vrije deel. Economie is een verplicht vak in meer profielen en mede daardoor op het vmbo populair. Vooral op vmbo-tl bieden de gezamenlijke MM-vakken nu al aspecten van c.q. verdieping op burgerschap aan. Met uitzondering van het profiel ZW is daarvan in de beroepsgerichte leerwegen in de huidige situatie nauwelijks tot geen sprake. Op havo en vwo fungeren de MM-vakken eveneens als ‘drager’ voor burgerschap, maar alleen in de profielen Cultuur en Maatschappij (CM) en Economie en Maatschappij (EM).¹ Het vak geschiedenis is verplicht in allebei deze profielen, economie alleen in EM. De overige vakken zijn keuzevakken, maar worden niet op alle scholen aangeboden.

De **Mens en Natuur-** of **bètavakken** worden niet automatisch met burgerschap geassocieerd. Toch leggen bijvoorbeeld de kennisbases voor de lerarenopleidingen verbanden met Burgerschap, onder meer waar het gaat om (bio)ethische kwesties en vraagstukken rond duurzaamheid en techniek

¹ Op het havo kiest een meerderheid van de leerlingen voor deze maatschappijprofielen (ca. 60%), op het vwo echter een minderheid (40%).

(Nieuwelink & Oostdam, 2021). Met name het vak biologie, dat ook taken heeft op het gebied van de seksuele vorming van jongeren, lijkt een context te bieden voor aspecten van burgerschapsvorming. Maar ook natuurkunde en scheikunde kunnen op hun manier bijdragen aan 'bèta-burgerschap' (vgl. Tolkam et al., 2019). **Wiskunde** is in de huidige situatie niet expliciet burgerschapsvormend, maar leert leerlingen niettemin vaardigheden aan die burgerschaps-relevant zijn en ook steeds meer worden, zoals statistische geletterdheid.

“De Mens en Natuur- of bètavakken worden niet automatisch met burgerschap geassocieerd.”

De moderne vreemde talen zijn in de huidige situatie niet expliciet burgerschapsvormend. Wel zijn zij dat impliciet, via aandacht voor land(en) en cultuur/culturen van de doeltaal. Via taalonderwijs kunnen politieke en maatschappelijke thema's aan de orde komen, maar aandacht hiervoor is niet geformaliseerd. De **klassieke talen** positioneren zich wel heel nadrukkelijk als (burgerschaps)vormend: reflectie op het vreemde van de oudheid draagt gericht bij aan reflectie op het vertrouwde én het vreemde in het nu (VCN, 2019).

Als uitbreiding op het verplichte vak CKV kunnen leerlingen in vmbo-tl, havo en vwo kiezen voor een van de **kunstvakken**. Kunstvakken hebben een sterk algemeen vormend en persoonsvormend karakter en doel. Ze zijn niet expliciet burgerschapsvormend, althans in de huidige situatie. Dit neemt niet weg dat zij via specifieke (vak)vaardigheden (samenwerking, inlevingsvermogen) een bijdrage kunnen leveren aan de burgerschapsopdracht aan de school. Politieke en maatschappelijke thema's kunnen ook in het kader van kunstonderwijs worden aangesneden.

2.2.3 Beroepsgerichte vakken

Beroepsgerichte vakken en modules in vmbo-bb en -kb zijn in de eerste plaats beroepsvormend. In de examenprogramma's van een aantal profielen zijn niettemin ook nu al beroepsethische componenten ingeweven, zoals duurzaamheid/milieubewust handelen en het omgaan met diversiteit in beroepssituaties. Uitgesproken (burgerschaps)vormend zijn elementen van het examenprogramma Zorg en Welzijn (ZW), met name in de beroepskernen 'persoonlijk functioneren' en 'werken met en voor de ander/klant'. Ook binnen het programma voor Horeca, Bakkerij en Recreatie (HBR) is aandacht voor beroepsethiek.

2.2.4 Schoolgebonden vakken

Scholen variëren wat betreft hun visies, hun aanpakken en ook hun aanbod. Bijzondere scholen bieden vaak levensbeschouwelijk of religieus onderwijs aan, soms ook in de bovenbouw. Scholen met bepaalde profielen bieden bestaande vakken aan die daarop aansluiten (denk aan Global Studies, NLT, O&O, WON),

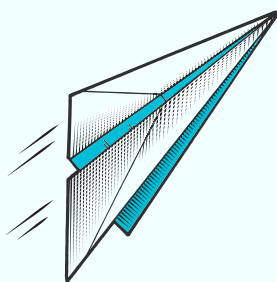
of ontwikkelen zelf vakken of modules die bij hen of hun leerlingen passen (denk aan psychologie of combinaties van levensbeschouwing, filosofie en/of maatschappijleer). Of en hoe zulk schoolgebonden aanbod nu al bijdraagt aan burgerschap op school is moeilijk te zeggen. Evident is dat sommige van die vakken in de context van de school daar zeker toe bij zouden kunnen dragen.

3. Ontwikkelingen

3.1 Wetgeving

De invoering van burgerschap gaat terug op een discussie over de pedagogische opdracht van de school die al in 1992 begon (Ritzen, 1992; Pauw, 2013). Door processen als ontzuiling, individualisering en migratie, zo was en is de analyse, neemt de sociale samenhang in de maatschappij af, terwijl het belang van de school als een van de belangrijkste en ook een van de laatste algemeen-verbindende instituties toeneemt. Bij de invoering van de burgerschapswet in 2006 zijn de zorgen om die sociale samenhang verder toegenomen, onder meer ook door de radicalisering en polarisering van de maatschappij en een ervaren toename van normoverschrijdend gedrag in de openbare ruimte (Van der Brink, 2004; WRR, 2003). Bovendien wil de overheid op belangrijke sociale terreinen terugtreden, en vraagt in die 'participatiesamenleving' inspanning van burgers (Van der Ploeg, 2019a; 2019b). Het doel van de burgerschapswet wordt daarmee het bevorderen van *actief burgerschap* en *sociale integratie*. In de nieuwe wet, die dit jaar van kracht is geworden, is die doelstelling nagenoeg identiek gebleven, hoewel de term *sociale cohesie* andere connotaties heeft dan het eerdere *integratie*. Met de toevoeging (per amendement) van het derde lid over verschillen lijkt de nadruk op diversiteit en individuele expressie wel groter te zijn geworden. Daarnaast kadert de wet de interpretatieruimte voor wat burgerschap is en hoe het als doel van onderwijs kan worden bereikt nader in, en daarmee in zekere zin ook de vrijheid van onderwijs.

Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs.

X. *Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:*

- a.** *het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school;*
- b.** *het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving; en*
- c.** *het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden.*

Xa. *Het bevoegd gezag draagt zorg voor een schoolcultuur die in overeenstemming is met de waarden, bedoeld in het derde lid, onderdeel a, creëert een omgeving waarin leerlingen worden gestimuleerd actief te oefenen met de omgang met en het handelen naar deze waarden en draagt voorts zorg voor een omgeving waarin leerlingen en personeel zich veilig en geaccepteerd weten, ongeacht de in het derde lid, onderdeel c, genoemde verschillen.²*

² Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs. Gewijzigd voorstel van wet, van kracht sinds 1 augustus 2021.

3.2 Doelen

In 2019 is in het kader van de Curriculum.nu voor burgerschap een apart leerplanvoorstel opgeleverd (Curriculum.nu 2019a; 2019b). De ontwikkeling ervan liep parallel aan het wetgevende traject, waardoor het leerplanvoorstel voor een belangrijk deel een operationalisering van die wet is. Centraal erin staan de inhoudelijke kernen Democratie en Diversiteit, die elk weer uiteenvallen in twee meer inhoudelijke bouwstenen en één die zich meer richt op het handelingsvermogen van leerlingen.

Deze zogenoemde Grote Opdrachten zijn uitgewerkt in vrij concrete bouwstenen voor burgerschapsonderwijs in po en de onderbouw van het vo, maar nog niet geformaliseerd c.q. omgewerkt naar kerndoelen. De adviezen die er lagen voor de bovenbouw zijn in de loop van 2021 nog eens nader tegen het licht gehouden en ook ingeperkt en aangescherpt, mede om deze vakvernieuwing mogelijk te maken (Gelinck & Visser, 2021; zie ook Bijlage I).

Democratie	Vrijheid en gelijkheid
	Macht en inspraak
	Democratische cultuur
Diversiteit	Identiteit
	Diversiteit
	Solidariteit

In de vijftien jaar die liggen tussen de twee burgerschapswetten rees kritiek op de sterk op kwalificatie ('cijfers') en ook wel op socialisatie gerichte onderwijspraktijken, en kwam er hernieuwde aandacht en ruimte voor persoonsvorming op en door de school (Biesta, 2012; Visser, 2016). Voor het leerplanvoorstel burgerschap is deze ontwikkeling op twee manieren relevant. Ten eerste is in dit plan inzichtelijk gemaakt welke bijdrage burgerschap kan leveren aan alle drie de zogenoemde doeldomeinen. Ten tweede spreekt het voorstel zich ook uit over wat burgerschap níet is, maar wat bij gebrek aan kaders in de loop der tijd wel onder de vlag van burgerschap is gaan varen, zoals financiële geletterdheid, zelfredzaamheid en andere intra-persoonlijke sociale vaardigheden. Interpersoonlijke vaardigheden zoals samenwerking, conflicthantering en empathie horen wel tot de kern van burgerschap (Curriculum.nu, 2019b, p. 9, p. 22; Visser, 2018).

3.3 Uitdagingen en ontwikkelingen

De belangrijkste uitdaging voor burgerschap op school is of was mogelijk een staatsrechtelijke: hoe bevorder je gedeelde waarden via onderwijs in een duaal bestel, waarin de overheid niet de bovenmeester is? De wet en het leerplanvoorstel adresseren deze spanning enerzijds door de kwalificerende kant van burgerschap te benadrukken (gedeelde kennis over democratie en diversiteit), anderzijds door geen waardenoverdracht op te leggen, maar wel

https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20201117/gewijzigd_voorstel_van_wet_9

communicatie over fundamentele waarden, rechten en vrijheden (Curriculum.nu 2019b, p. 7). De principiële spanning tussen individuele vrijheid en gedeelde waarden is daarmee echter niet opgelost – en op landelijk niveau ook niet op te lossen.

Belangrijk voor de implementatie van burgerschap op school is dat scholen zelf een relevante visie op burgerschap ontwikkelen, passend bij hun leerlingen en hun school en die gebruiken om burgerschap in het curriculum op schoolniveau goed vorm te geven en ook te blijven vormgeven (VO-raad, 2021; SLO, 2021). Een belangrijke uitdaging voor burgerschap betreft daarmee ook de bekwaamheid en het engagement van schoolleiders en leraren. Burgerschapsvorming vraagt van hen dat ze zich bewust zijn en blijven van de pedagogische taak en verantwoordelijkheid die het van hen vraagt. Daar hebben ze ondersteuning en moed bij nodig, en ook de middelen: tijd, scholing en goed onderwijsmateriaal.

De meest prangende vragen die nu rond burgerschap spelen (SLO, 2021) zijn ook vragen die schoolleiders, teams en docenten kunnen stellen bij hun eigen

(nadere) professionalisering en de ontwikkeling van hun schooleigen burgerschapscurriculum.

- Hoe bevorderen we de ontwikkeling van leerlingen tot individu en tot burger, dat wil zeggen, met eigen opvattingen en idealen en tegelijk een perspectief op gedeelde waarden?
- Hoe maken we controversiële onderwerpen in de klas – in alle klassen – bespreekbaar?
- Hoe besteden we aandacht aan mensenrechten en kinderrechten op school?
- Hoe besteden we in de school en in de les aandacht aan maatschappelijke verschijnselen als discriminatie en uitsluiting?
- Hoe kunnen we kinderen helpen zich te oriënteren op complexe maatschappelijke vraagstukken als duurzaamheid en gezondheid?
- Wat betekent de toename van kansenongelijkheid in en door het onderwijs en de segregatie van leerlingen voor het aanbod op school? Hoe bieden we leerlingen een perspectief, niet alleen op gelijke kansen, maar ook op gelijke uitkomsten?

Burgerschapsonderwijs biedt een kader om deze en andere vragen gericht te stellen. Het lost de achterliggende problemen niet op, maar biedt wel een plek om die op school aan de orde te stellen.

4. Curriculaire uitdagingen

Uit voorgaande paragrafen blijkt dat burgerschap ook nu al een plek heeft in vakken in de bovenbouw - expliciet en vooral impliciet. De nieuwe wet en ook de aanbevelingen van de Staatscommissie parlementair stelsel (commissie Remkes)³ geven aanleiding om die plek duidelijker te omschrijven en te verstevigen. In de context van de bovenbouw, met zijn vakken en profielen, levert dat de volgende uitdagingen op:

1. Op welke manieren kunnen de inhouden van burgerschap (kennis en vaardigheden) en de waarden/houdingen die ermee gemoeid zijn:
 - a. een herkenbare plek krijgen en houden in de gemeenschappelijke kern van de bovenbouw?
 - b. zichtbaar aan de orde komen in profielen en leerwegen waar maar een beperkt deel van de leerlingen voor kiest, en wel zo dat er voor alle leerlingen een verdiepend aanbod is?
 - c. ook op school aan de orde komen als zij binnen de bestaande structuur van profielen, leerwegen en vakken geen herkenbare eigen plek kunnen krijgen?
2. Hoe zorgen we ervoor dat leerlingen op het vmbo en die op havo en vwo een aanbod krijgen dat vergelijkbaar is met c.q. dat kan compenseren voor de relatieve achterstand die leerlingen met minder sociaal en cultureel kapitaal hebben?
3. Hoe zorgen we ervoor dat voorstellen voor curriculumelementen burgerschap ook in de bovenbouw ruimte laten aan scholen, docenten en ook leerlingen om hun vrijheid en die van de school gestalte te geven?

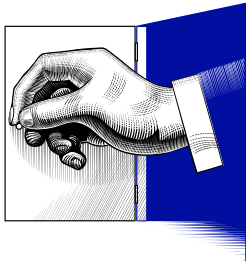
Verkaveling

Het verkennende onderzoek dat hieromtrent gedaan is levert onder andere op dat het mogelijk lijkt een belangrijk deel van de doelen voor burgerschap in de bovenbouw te realiseren in het kader van het verplichte vak maatschappijleer (Gelinck & Visser, 2021). Doordat ook andere vakken in het gemeenschappelijke deel onderdelen van de burgerschapsopdracht mede kunnen invullen of ondersteunen, lijkt een stevige basis voor burgerschap voor alle leerlingen geborgd te zijn (uitdaging 1a). Daarnaast kunnen andere schoolvakken elk voor zich en samen hun steentje aan burgerschap bijdragen en leerlingen zo de noodzakelijke verbreding en verdieping bieden (1b).

In de bestaande structuur van leerwegen, vakken en profielen kan *niet* worden gegarandeerd dat alle leerlingen *dezelfde*, of zelfs een *gelijke mate* aan burgerschapsvorming krijgen. Voor zover dit gaat om leerlingen met verschillende profielen en vakken kunnen keuzevakken hier een rol spelen, alsmede de school met haar een visie op burgerschap en ook met schooleigen vakken (3). Voor zover het gaat om het verschil tussen de leerlingen vmbo-bb

³ 'In het verleden is gestreden voor het algemeen kiesrecht en dit is niet alleen een recht, maar omvat ook een verantwoordelijkheid voor een minimale betrokkenheid bij de politieke besluitvorming. Om aan die verantwoordelijkheid invulling te kunnen geven moet binnen het gehele voortgezet onderwijs de positie van de vakken geschiedenis en staatsinrichting, en maatschappijleer versterkt worden.' Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel (commissie Remkes). Boom (2018), p.18.

en -kb en de andere leerlingen moeten mogelijk ándere oplossingen worden gevonden (2; zie aanbevelingen). Dat geldt ook voor een beperkt aantal doelen voor burgerschap in de bovenbouw die niet gemakkelijk aan een vak of aan vakken kan worden toegewezen (1c; zie algemene aanbevelingen).

“In de bestaande structuur van leerwegen, vakken en profielen kan niet worden gegarandeerd dat alle leerlingen dezelfde, of zelfs een gelijke mate aan burgerschapsvorming krijgen.”

Doorlopende leerlijn

Een andere uitdaging betreft de doorlopende leerlijn.

Vakvernieuwingscommissies kunnen zich niet stevig baseren op ervaringen met een curriculum voor burgerschap in de onderbouw vo. Pas na de beoogde herziening van de kerndoelen in het primair onderwijs en de onderbouw vo zal dat curriculum daar goed zichtbaar zijn. Voor wat betreft het vmbo moeten de vakvernieuwingscommissies zich daarnaast richten op burgerschap in het mbo, een verplicht vak in die sector, waarvan het curriculum op andere principes is gebouwd. Wat betreft het voortbouwen op de onderbouw lijkt het een begaanbaar pad om uit te gaan van de doelen zoals die in het curriculumvoorstel voor vo-onderbouw zijn gesteld (Curriculum.nu 2019a). Wat betreft de afstemming met het mbo zullen vertegenwoordigers uit die sector in ieder geval aan tafel zitten bij of rond de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer.

Nieuwe inhouden

Meer specifieke problemen, zoals die naar voren zijn gekomen in de zogenoemde tussenfase, betreffen de sociaal-seksuele vorming van leerlingen en de meer ethisch geladen en bespiegelende kanten van burgerschap (Gelinck & Visser, 2021). Sociaal-seksuele vorming behoort ook nu al tot het formele curriculum van het po en de onderbouw. Het behoort alleen tot het domein van burgerschap in zoverre het over de politiek-maatschappelijke verschijnselen en interpersoonlijke vaardigheden gaat (Visser, 2018). Maatschappelijke ontwikkelingen én het derde lid van het eerste artikel van de burgerschapswet maken dat het thema ook in de bovenbouw behandeld moet worden. Het schoolvak biologie heeft daarin traditioneel een taak, maar kan deze alleen voor een deel van de leerlingen in de bovenbouw uitvoeren. Voor het schoolvak maatschappijleer vallen inhoudelijke aspecten ervan (diversiteit, identiteit) wél binnen het vakconcept, maar de meer vormende aspecten voorsnog niet. In de praktijk kan dat bijvoorbeeld via het mentoraat worden opgevangen, maar dat valt onder de zeggenschap van de school, vaak zelfs van de individuele mentor/docent. Met het oog op de wet lijkt een meer formele benadering gewenst, maar een oplossing daarvoor moet nog worden gezocht en gevonden, mogelijk op het niveau van het gehele curriculum.

De adviezen voor burgerschap in de bovenbouw stellen naast ethische en morele reflectie ook kennis van (meta-)ethische perspectieven voor - een inhoudselement dat tot dusverre alleen bij het vak filosofie in de bovenbouw aan de orde is. Deze sterke aandacht voor waardencommunicatie en attitudevorming valt nu niet expliciet in het vakconcept van veel docenten maatschappijleer - zomin als in het vakconcept van de meeste vakdocenten in de bovenbouw. Als dit zal veranderen, dan zal dit zeker tijd kosten en ook dan zullen moeilijk meetbare of toetsbare elementen van (examen)programma's in de bovenbouw mogelijk niet de blijvende aandacht krijgen die ze verdienen. Voor scholen waar dit op de roosters staat bieden meer bespiegelde vakken als filosofie en levensbeschouwing zich aan als middelen om zulke meer 'zachte' onderdelen structureel in te bedden in hun schooleigen burgerschapsplan. Aan scholen waar dat niet op de roosters staat, lijkt het aan te bevelen zulke of soortgelijke bespiegelende vakken of inhoud in welke vorm dan ook juist in de bovenbouw aan jongvolwassenen aan te bieden.

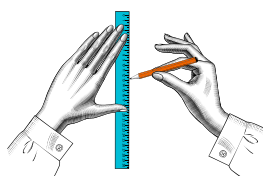

Toetsing

Ook ligt de vraag naar toetsing en afsluiting van burgerschap/maatschappijleer nog open. In relatie tot de conclusies uit de tussenfase moet daar mogelijk een nadere afweging over worden gemaakt. De minister voor basis- en voortgezet onderwijs heeft de Tweede Kamer eerder laten weten dat een eventuele keuze tot wijziging van examenregelingen alleen in de context van een integrale afweging over de inhoud van het curriculum kan worden gemaakt.

Burgerschap in vmbo-bb en -kb

Het grootste curriculaire vraagstuk vormt de plek van burgerschap in vmbo-bb en -kb. Slechts in één van de negen te kiezen profielen krijgen kinderen daar nu een behoorlijk aanbod. Versteving van de positie en omvang van maatschappijleer kan daarin soelaas bieden, evenals de versterking van het burgerschapsprofiel van de bètavakken. Verdere versterking, bijvoorbeeld via beroepsethische of anderszins burgerschapsvormende modules voor de beroepsgerichte vakken, dan wel met aspecten van MM-vakken als aardrijkskunde en geschiedenis, is nu op landelijk niveau niet aan de orde. De vakvernieuwingscommissie(s) kan/kunnen daar mogelijk wel aanbevelingen voor doen.

“Versteving van de positie en omvang van maatschappijleer kan daarin soelaas bieden, evenals de versterking van het burgerschapsprofiel van de bètavakken.”

5. Voorwaarden

In de bovenbouw vinden leerlingen zichzelf opnieuw uit, worden ze maatschappelijk en soms ook politiek en seksueel actief. In ieder geval worden ze zich meer bewust van zichzelf, de ander en ook de wereld, waar ze zich misschien tegen afzetten, maar waar ze steeds ook meer deel van worden. Aan het eind van de rit mogen sommigen ook al stemmen.

Met het beleggen van een groot deel van de beoogde inhoud en vaardigheden van burgerschap bij het vak maatschappijleer kan de politieke en maatschappelijke vorming van jongeren in deze cruciale fase op een heldere manier geborgd worden. Om dat mogelijk te maken zal het aantal studielasturen voor maatschappijleer groter moeten worden. Hoeveel precies is moeilijk in te schatten, maar voor havo/vwo gaat het mogelijk om 50 procent extra tijd. In het vmbo, en dan met name in bb en kb, zou een verdubbeling op verschillende gronden te rechtvaardigen zijn.

Met het aanwijzen en toewijzen van belangrijke elementen van burgerschap in andere vakken kan de verantwoordelijkheid voor die vorming in de school breder gedragen worden. Voorwaarde daarvoor is wel dat vakvernieuwingscommissies in deze en volgende fases zich aan die burgerschapsopdracht willen committeren en aspecten van burgerschap willen verbinden aan of integreren in hun vakconcept, en deze een duurzame plek kunnen geven in hun examenprogramma's.

Met de verheldering van de burgerschapswet en de verandering van het toezichtkader die daar ongetwijfeld op zal volgen, hebben scholen een belangrijke externe impuls om burgerschapsonderwijs voor adolescenten en jongvolwassenen vorm te geven. Belangrijk lijkt dat scholen, schoolleiders en docenten ook de intrinsieke motivatie vinden om aan hún burgerschapsonderwijs vorm te gaan geven. Docenten hebben daar, als gezegd, ondersteuning in nodig, ook in de vorm van bij- en nascholing. Lerarenopleidingen, in ieder geval van alle vakken in het gemeenschappelijk deel, de Mens- en maatschappij- en de Mens- en natuurvakken zullen hier een rol in moeten spelen, zoals zij mogelijk ook hun eigen kennisbases en de eigen curricula 'burgerschapsproof' zullen moeten maken. Vooral bij de eerstegraads opleidingen, waar de tijd kort is en de meer pedagogische vorming van aspirant-docenten. Die zorg zit tegelijkertijd ook in het vmbo, waar docenten leerlingen weinig kansen lijken te bieden tot kritisch denken en oordeelsvorming en burgerschapsvorming vooral aanpassingsgericht lijken in te zetten (Nieuwelink, 2016).

6. Conclusie

6.1 Burgerschap in en rond de school

Burgerschap omsluit kennis en vaardigheden die in verband met vakken en gerichte leeractiviteiten, maar ook daarbuiten en óók spontaan geleerd en geoefend kunnen worden. In verband met de brede burgerschapsopdracht hoeven scholen niet te wachten op nieuwe (examen)programma's, maar kunnen ze nu al nadenken over:

- Het bevorderen van een democratische schoolcultuur en het bieden van mogelijkheden tot leerlingparticipatie in de school.
- Het creëren van ervaringen met burgerschap buiten de school, dus in de buurt, de gemeente, et cetera. Denk daarbij o.a. aan de maatschappelijke stage of projecten waarin leerlingen met buurtbewoners werken aan maatschappelijke doelen, aan uitwisselingsprojecten met andere scholen met leerlingen met andere achtergronden, opvattingen, et cetera.
- Mogelijkheden voor versterkte aandacht voor de identiteitsontwikkeling van leerlingen, de emoties en overtuigingen die daar een rol bij spelen, het bieden van rolmodellen.
- Aandacht voor waardencommunicatie/de ontwikkeling van attitudes als onderdeel van het schoolbeleid en de schoolcultuur dan wel de versterking van het pedagogische klimaat in de school.

Voor de vakvernieuwingscommissies betekent dit dat niet álles wat met burgerschap te maken heeft of kan hebben op landelijk niveau geregeld hoeft te worden. De te schrijven examenprogramma's moeten kennis en vaardigheden operationaliseren en activiteiten zoals bovenstaande in verband met burgerschap mogelijk maken, kunnen verrijken en verdiepen.

6.2 Burgerschap in vakken en profielen

Een belangrijk deel van de kennis en vaardigheden voor Burgerschap - mogelijk ook de houdingen - kunnen een plek krijgen in het gemeenschappelijke deel van die bovenbouw, in (profiel)keuzevakken en in schoolgebonden vakken. Dit staat en valt wel met de vraag of maatschappijleer in alle schooltypen na verloop van tijd een groter vak kan worden. Dit staat of valt bovendien met de vraag of vakvernieuwingscommissies de aanbevelingen die we hieromtrent doen kunnen verbinden met het vakconcept dat ze zelf ontwikkelen. Als aspecten van of ondersteunende vaardigheden voor burgerschap een plek kunnen krijgen in hun examenprogramma's, dan lijkt het belangrijk dat dit ook duurzaam zo is. Alle vakvernieuwingscommissies zijn uitgenodigd om constructief en optimistisch, maar ook realistisch naar zulke mogelijkheden te kijken.

Een belangrijk deel van de kennis en vaardigheden voor Burgerschap - mogelijk ook de houdingen - kunnen een plek krijgen in het gemeenschappelijke deel van die bovenbouw, in (profiel)keuzevakken en in schoolgebonden vakken.

Leerlingen op havo en vwo met een M-profiel en vmbo-ers met het profiel Zorg en Welzijn zullen op het vlak van burgerschap 'automatisch' meer leerstofaanbod krijgen dan die met een N-profiel/een meer technische opleiding. Het lijkt daarom belangrijk om te benadrukken dat bèta-technische vakken in de toekomst een belangrijke(re) rol kunnen, misschien ook wel moeten nemen als voertuigen voor burgerschapsvorming. Dit geldt eveneens voor het schoolvak economie, dat met name in vmbo-t en op het havo veel leerlingen in hun ontwikkeling kan ondersteunen.

We stellen vast dat met name leerlingen in vmbo-bb en -kb nu weinig expliciete gelegenheid krijgen om zich op school tot burger te ontwikkelen. De voorgestelde versterking en uitbreiding van maatschappijleer zal mogelijk helpen, maar kan onvoldoende blijken. Om te borgen dat ook vmbo-ers voldoende maatschappelijke toerusting krijgen, zou moeten worden nagedacht over hoe kritische maatschappelijke vorming in alle profielen in de toekomst een sterkere plek kan krijgen. Aansluiting bij en afstemming met het mbo-veld lijkt hierbij een belangrijk ingrediënt.

7. Literatuur

Biesta, G. (2012). Good education in an age of measurement. Paradigm.

Boorn, R. van den (2019). Handboek vakdidactiek maatschappijleer. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken/ProDemos.

Curriculum.nu (2019a). Leergebied Burgerschap. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap. Curriculum.nu.

Curriculum.nu (2019b). Toelichting Burgerschap. Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap. Curriculum.nu.

Curriculum.nu (2019c). Toelichting Mens & Maatschappij. Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij. Curriculum.nu.

Gelinck, C., Visser, A. (2021). Advies tussenfase burgerschap in de bovenbouw. SLO.

Inspectie van het Onderwijs (2017). Burgerschap op School. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage. Inspectie van het Onderwijs.

Meer, T. van der, Wanders, F., Thijs, P., Mulder, L., Aizenberg, E., Ten Dam, G., Van de Werfhorst, H. (2021). Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 2 - 2019/2020. UvA.

Mulder, L., Thijs, P. (2021) Maak werk van burgerschapsonderwijs, vooral op het vmbo. Sociale Vraagstukken, 28 mei 2021.
<https://www.socialevraagstukken.nl/maak-werk-van-burgerschapsonderwijs-vooral-op-het-vmbo/>

Munniksmma, A., Dijkstra, A.B., Veen, I. van der, Ledoux, G., Werfhorst, H. van de &, Dam, G. ten (2017). Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief. Amsterdam University Press.

Nieuwelink, H. (2016). Becoming a Democratic Citizen A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks. HvA.

Nieuwelink, H., Oostdam, J. (2021) Tijd voor burgerschap op de lerarenopleiding.

Pauw, L. (2013). De Vreedzame School. Onderwijs en de maatschappelijke vorming van de leerling. SWP.

Ritzen, J. (1992). De pedagogische opdracht van het onderwijs. Een uitnodiging tot gezamenlijke actie. OCW.

Rüsen, J. (2013). Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft. Köln (e.a.). Böhlau.

SLO (2021). Trendanalyse Burgerschap.
<https://www.slo.nl/publish/pages/17088/burgerschap-ontwikkelingen-uitdagingen-curriculum-po-onderbouw-vo.pdf>

SLO (2021). Handreiking burgerschap funderend onderwijs. Doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap. SLO.

Tolkamp, J., Guérin, L.J.F, Klaver, L. (2019). [Praktijkboek 'Bèta en technologie in burgerschapsonderwijs](#). TechYourFuture.

VCN (2019). Selfie met Sappho. Een nieuw curriculum voor de vakken GLT en TLC geschreven door het VCN-vokgteam. <https://klassieken.nu/wp-content/uploads/2019/10/Rapport-VCN-Volgteam-Selfie-met-Sappho.pdf>

VO-Raad (2021). IJkpunten ontwikkeling en kwaliteit burgerschapsonderwijs. VO-raad.

Van der Brink, G. (2004). Schets van een Beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie. Amsterdam University Press.

Van der Ploeg, P. (2019a). Burgerschapsvorming als neoliberalisme. https://www.academia.edu/36290044/Burgerschapsvorming_als_neoliberalisme

Van der Ploeg, P. (2019b) Burgerschapsvorming in tijden van communair neoliberalisme. <https://burgerschapsmbo34e.nl/app/uploads/Burgerschapsvorming-in-tijden-van-communitair-neoliberalisme.pdf>

Visser, A. (2016). Persoonsvorming als curriculaire uitdaging? Een conceptueel vooronderzoek. SLO. <https://www.slo.nl/publish/pages/3139/persoonsvorming-als-curriculaire-uitdaging.pdf>

Visser, A. (2018). Burgerschap in het Basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilonderzoek. SLO. <https://www.slo.nl/publish/pages/3216/burgerschap-in-het-basisonderwijs.pdf>

Wagenaar, H., Schoot, F. van der, & Hemker, B. (2011). Balans Actief burgerschap en sociale integratie. Uitkomsten van de peiling in 2009. PPON-reeks nummer 45. CITO.

WRR (2003). Waarden, normen en de last van het gedrag. Amsterdam University Press. <https://www.wrr.nl/binaries/large/content/gallery/wrr/content-afbeeldingen/covers-rapporten/klein-250x375/r68-waarden-normen-en-last-van-het-gedrag.jpg>

Deel II-a

Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissie Maatschappijleer.

Algemene aanbevelingen

Burgerschap kan in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een belangrijke vaste basis krijgen in het gemeenschappelijke deel van het curriculum. Zorg er daarom voor dat kennis, vaardigheden en waar mogelijk ook houdingen rond de vaste kernen 'democratie' en 'diversiteit' en ook het thema digitaal samenleven een plek krijgen in het examenprogramma maatschappijleer. Verbind dit met of verweef dit in het al bestaande aanbod voor Maatschappijleer in de bovenbouw, en ontwikkel dit geheel om tot een robuust, relevant en voor docenten en leerlingen aansprekend examenprogramma, dat behalve kwalificerend ook bewust vormend is.

Maak bij het formuleren van doelen en het bepalen van inhoud voor burgerschapsonderwijs géén of zo min mogelijk verschillen tussen leerlingen: allemaal worden ze gelijkberechtigd burger in dezelfde samenleving. In de vertaling naar leerinhouden en- activiteiten op het niveau van de school, moet er vanuit deze doelen vanzelfsprekend gedifferentieerd kunnen worden naar leeftijd, context en competenties. Maar ook moet het geheel aan alle doelen en het onderwijsprogramma dat daaruit volgt hoge verwachtingen aan en gelijke kansen voor alle leerlingen mogelijk maken, en dus ook kunnen compenseren voor kennis, ervaringen en blinde vlekken die sommige leerlingen wel, en andere niet 'van huis uit' hebben.

Realiseer je dat verreweg de meeste leerlingen in vmbo-bb en -kb naast maatschappijleer geen enkel ander maatschappijvak volgen. De andere vakken in het gemeenschappelijke deel ondersteunen wel, maar alleen op het gebied van vaardigheden. Hou hier bij het formuleren van doelen voor burgerschap in het vmbo rekening mee en ontwikkel ideeën/formuleer aanbevelingen om dit verschil aan te pakken, bijvoorbeeld door burgerschap te koppelen aan beroepsgerichte vakken (op school).

Realiseer je dat de burgerschapsopdracht een opdracht is aan de school, die de mogelijkheid heeft en houdt om haar eigen burgerschapscurriculum op schoolniveau te realiseren, passend bij de visie van de school op onderwijs, vorming en leren, haar leerlingen en de omgeving. Maak burgerschapsonderwijs- en vorming in de bovenbouw mogelijk, maar laat scholen en docenten ook de ruimte om ook schooleigen doelen te stellen.

Gebruik de adviezen voor burgerschap in de bovenbouw ten behoeve van de eerste tranche van vakvernieuwingen, zoals die gegeven worden in de bijlage.

Vakspecifieke aanbevelingen maatschappijleer

De adviezen over burgerschap in de bovenbouw (Bijlage) kunnen voor een belangrijk deel samen met het bestaande programma tot een nieuw examenprogramma worden omgesmeed. Daarbij is extra aandacht nodig voor een flink aantal inhouden. Een belangrijk vraagstuk is ook hoe attitudes (daag de leerling uit om...) een plek kunnen krijgen in het programma, waarbij een combinatie van waardenverheldering, -communicatie en -stimulatie een belangrijk uitgangspunt kan zijn (Veugeliers en Vedder, 2003).

Om een belangrijk deel van de burgerschapsopdracht aan de school in de bovenbouw te kunnen dragen, moet ten minste 50 procent extra tijd aan maatschappijleer worden toegevoegd. In het vmbo, met name in bb en kb, zou een verdubbeling op verschillende gronden te rechtvaardigen zijn.

Adviezen

Verwerk de adviezen over burgerschap in de bovenbouw zoveel mogelijk in het nieuwe examenprogramma maatschappijleer. Begin de vakvernieuwing met het ontwikkelen van een raamwerk en een vakconcept, waarbinnen nieuwe en bestaande elementen van burgerschap/maatschappijleer een logische plek hebben. Als blijkt dat nieuwe of bestaande elementen buiten dit raamwerk vallen, kan ervoor worden gekozen deze niet op te nemen in het nieuwe curriculum van maatschappijleer.

- Schenk hier bij vooral aandacht aan:
 - o digitaal burgerschap en de rol van sociale media;
 - o de ethische dimensies van maatschappelijke vraagstukken;
 - o het reflecteren op de eigen emoties, overtuigingen, mogelijkheden en beperkingen en het inleven in de ander.
- Geef het ontwikkelen van attitudes rondom en waardencommunicatie over democratie en diversiteit een duidelijke plek in het vakconcept en de vakdidactiek.
- Onderzoek hoe normen en waarden rondom gender, seksuele diversiteit een plek kunnen krijgen in de programma's van deze vakken.
- Onderzoek met welke verschillende toetsvormen binnen dit 'maatschappijleer nieuwe stijl' het best getoetst kan worden.
- Maak een duidelijkere afbakening van en tegelijk een goede opbouw tussen maatschappijleer aan de ene, en maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen aan de andere kant op voorhand mogelijk.
- Onderzoek samen met Nederlands en Engels of vakspecifieke vaardigheden gekoppeld kunnen worden aan (burgerschaps)inhouden van maatschappijleer.

Deel II-b

Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissies van de overige vakken in het gemeenschappelijke deel

Algemene aanbevelingen

Burgerschap kan in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een belangrijke vaste basis krijgen in het gemeenschappelijke deel van het curriculum. Onderzoek en overweeg of (aspecten van) kennis, vaardigheden en waar mogelijk ook houdingen rond de vaste burgerschapskernen 'democratie' en 'diversiteit' en ook digitaal burgerschap verbonden kunnen worden met jullie vakconcepten, en bepaal of zij een duurzame plek kunnen krijgen in de examenprogramma's voor Griekse en Latijnse talen en culturen, moderne vreemde talen, mens en natuur (vmbo), Nederlands en rekenen/wiskunde. Probeer daarmee te borgen dat jullie vak of vakken ook in de bovenbouw van het vo verdieping bieden op wat leerlingen op en rond de school leren over en ervaren in verband met burgerschap, en zorg er daarmee voor dat die burgerschapsvorming een verantwoordelijkheid kan zijn van alle vakdocenten en van de hele school.

Maak bij het formuleren van doelen en het bepalen van inhouden voor burgerschapsonderwijs géén of zo min mogelijk verschillen tussen leerlingen: allemaal worden ze gelijkberechtigd burger in dezelfde samenleving. In de vertaling naar leerinhouden en- activiteiten op het niveau van de school moet er vanuit die doelen vanzelfsprekend gedifferentieerd kunnen worden naar leeftijd, context en competenties. Maar ook moet het geheel aan alle doelen en het onderwijsprogramma dat daaruit volgt hoge verwachtingen aan en gelijke kansen voor alle leerlingen mogelijk maken, en dus ook kunnen compenseren voor kennis, ervaringen en blinde vlekken die sommige leerlingen wel, en andere niet 'van huis uit' hebben.

Realiseer je dat leerlingen met de profielen Cultuur en Maatschappij, Economie en Maatschappij en Zorg en Welzijn via de vakken in hun pakket automatisch veel meer leerstofaanbod krijgen waarin burgerschapsinhouden aan bod komen en vaardigheden kunnen worden geoefend. Zorg er daarom voor dat leerlingen in de bèta-technische profielen hiervoor gecompenseerd kunnen worden.

Realiseer je dat verreweg de meeste leerlingen in vmbo-bb en -kb maar één maatschappijvak volgen. De verdiepende of verbredende bijdrage van de andere vakken in het gemeenschappelijke deel lijkt op deze schoolsoorten daarmee extra belangrijk. Hou hier bij het formuleren van doelen voor burgerschap in het vmbo rekening mee en ontwikkel ideeën/formuleer aanbevelingen om dit verschil aan te pakken.

Realiseer je dat de burgerschapsopdracht een opdracht is aan de school, die de mogelijkheid heeft en houdt om haar eigen burgerschapscurriculum op schoolniveau te realiseren, passend bij de visie van de school op onderwijs, vorming en leren, haar leerlingen en de omgeving. Maak burgerschapsonderwijs- en vorming in de bovenbouw mogelijk, maar laat scholen en docenten ook de ruimte om ook schooleigen doelen te stellen.

Gebruik de adviezen voor burgerschap in de bovenbouw ten behoeve van de eerste tranche van vakvernieuwingen, zoals die gegeven worden in de bijlage.

Specifieke aanbevelingen per vak

Bewegen en Sport

Lichamelijke opvoeding kan een beperkt aantal adviezen opnemen in het curriculum. Denk dan vooral aan het oefenen met rechtvaardigheid en solidariteit, het omgaan met verschillen en het besluiten over en omgaan met afspraken en regels.

Adviezen

- Overweeg het oefenen met rechtvaardigheid en solidariteit onderdeel te maken van het examenprogramma en te onderzoeken hoe dit in de lespraktijk handen en voeten kan krijgen.
- Maak doelstellingen gericht op samenwerken en omgaan met verschillen, het besluiten over en het leren omgaan met afspraken en regels expliciet(er) onderdeel van het examenprogramma.

Culturele en kunstzinnige vorming

In dit vak kan expliciet (extra) ruimte gemaakt worden voor enkele burgerschaps-gerelateerde vaardigheden en inhouden. Daarbij moet bekeken worden in hoeverre deze ruimte binnen het vak CKV te vinden is, en of eventueel extra tijd kan worden toegevoegd.

Adviezen

- Overweeg om vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst een plek te geven in het examenprogramma.
- Overweeg het inleven in de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar expliciet onderdeel te maken van het examenprogramma.
- Onderzoek hoe in het examenprogramma aandacht kan worden geschonken aan media, beeldvorming en (des)informatie.
- Onderzoek in hoeverre voor deze toevoegingen bij CKV extra lessen/studielasturen nodig zijn.

Engels

Engels kan burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit betrekken bij de aandacht voor interculturele communicatie en de meertalige benadering. Leerlingen kunnen via zakelijke, creatieve en literaire teksten kennismaken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten. Ook kunnen leerlingen de ruimte krijgen om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van het creatief gebruiken van taal en van de ontwikkeling van interculturele communicatieve competenties.

Adviezen

- Schenk in het kader van meertaligheid en cultureel bewustzijn expliciet aandacht aan burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit
- Overweeg om het gebruik en het effect van digitale media en het gebruik van deze media door leerlingen onderdeel te maken van de examenprogramma's.
- Onderzoek samen met maatschappijleer of vakspecifieke vaardigheden van Engels/MVT gekoppeld kunnen worden aan (burgerschaps)inhouden c.q. overweeg in dit verband aanbevelingen te doen / handreikingen te ontwikkelen voor curriculumontwikkeling op schoolniveau.

Griekse en Latijnse talen en culturen

Een groot aantal elementen van burgerschap kan een plek krijgen in de examenprogramma's. Het maken van een vergelijking tussen het heden en de wereld van de oudheid biedt veel mogelijkheden om inhouden (bijvoorbeeld rondom democratie, vrijheid en gelijkheid) aan de orde te stellen. Diversiteit en identiteit kunnen worden gekoppeld aan reflectie op het eigene en het vreemde, een hoofddoel van het klassieke talenonderwijs. De selectie van teksten bepaalt in hoge mate of burgerschapsthema's aan de orde komen in het curriculum. Een vakvernieuwingscommissie zou zich met name moeten buigen over de vraag in hoeverre men zich op een selectie van deze teksten wil vastleggen.

Adviezen

- Overweeg om een selectie van teksten voor te schrijven waardoor inhouden rondom democratie, diversiteit en waarden als gelijkheid, vrijheid en solidariteit gemakkelijk aan de orde kunnen komen in de lessen klassieke talen.
- Koppel de reflectie op het eigene en het vreemde aan de burgerschapsinhouden rondom diversiteit en identiteit.
- Laat leerlingen standpunten onderbouwen en idealen verantwoorden als het gaat om maatschappelijke vraagstukken.

Nederlands

Het vak Nederlands maakt deel uit van het gemeenschappelijk deel en biedt verschillende aanknopingspunten voor het onderbrengen van bepaalde adviezen op het gebied van burgerschap. Vaardigheden die bij het vak worden aangeleerd kunnen vaak aan burgerschapsinhouden gekoppeld worden. Leerlingen kunnen via zakelijke, creatieve en literaire teksten kennismaken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten. Ook kunnen leerlingen de ruimte krijgen om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van het experimenteren met taal, meertaligheid en de ontwikkeling van taalbewustzijn en cultureel bewustzijn.

Adviezen

- Schenk in het kader van meertaligheid en cultureel bewustzijn expliciet aandacht aan burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit.
- Geeft leerlingen de ruimte om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van experimenteren met taal. Onderzoek hoe leerlingen in bijvoorbeeld zakelijke en literaire teksten kennis kunnen maken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, mogelijkheden, culturen en identiteiten.
- Overweeg of de rol van media en het onderzoeken van kleuring van mediaboodschappen, gescheiden informatiecircuits en (mis)informatie een plek kan krijgen in de examenprogramma's.
- Onderzoek samen met maatschappijleer of vakspecifieke vaardigheden van Nederlands gekoppeld kunnen worden aan (burgerschaps)inhouden c.q. overweeg in dit verband aanbevelingen te doen / handreikingen te ontwikkelen voor curriculumontwikkeling op schoolniveau.

Rekenen/Wiskunde

Het vak wiskunde biedt ondersteunende (denk)vaardigheden die leerlingen goed kunnen gebruiken bij het ontwikkelen van hun burgerschapsvaardigheden en -houdingen. In dit verband zou het goed zijn om in de examenprogramma's van alle varianten van rekenen/wiskunde onder de noemer 'representeren en communiceren' - specifieke aandacht te geven aan gecijferdheid, dat wil zeggen aan het interpreteren van cijfers over maatschappelijke vraagstukken en aan de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen.

Advies

- Beschrijf in examenprogramma's wat leerlingen op het punt van gecijferdheid moeten kennen en kunnen en overweeg om hierbij te verwijzen naar burgerschapsdoelen.

Deel II-c

Aanbevelingen aan de vakvernieuwingscommissies voor profielvakken en (profiel)keuzevakken

Inclusief enkele suggesties voor de nadere ontwikkeling van schooleigen vakken

Algemene aanbevelingen

Burgerschap krijgt in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een belangrijke vaste basis in het gemeenschappelijke deel van het curriculum. Profielvakken, profielkeuzevakken en ook schooleigen vakken kunnen hier in hun eigen kwaliteit een belangrijke additionele rol bij spelen. Onderzoek en overweeg daarom of (aspecten van) kennis, vaardigheden en waar mogelijk ook houdingen rond de vaste burgerschapskernen 'democratie' en 'diversiteit' en ook digitaal burgerschap verbonden kunnen worden met het vakconcept dat jullie ontwikkelen. Probeer daarmee te borgen dat jullie vak of vakken ook in de bovenbouw van het vo verdieping bieden op wat leerlingen op en rond de school leren over en ervaren in verband met burgerschap, en zorg er daarmee voor dat die burgerschapsvorming een verantwoordelijkheid kan zijn van alle vakdocenten en van de hele school.

Maak bij het formuleren van doelen en het bepalen van inhouden voor burgerschapsonderwijs géén of zo min mogelijk verschillen tussen leerlingen: allemaal worden ze gelijkberechtigd burger in dezelfde samenleving. In de vertaling naar leerinhouden en- activiteiten op het niveau van de school moet er vanuit die doelen vanzelfsprekend gedifferentieerd kunnen worden naar leeftijd, context en competenties. Maar ook moet het geheel aan alle doelen en het onderwijsprogramma dat hieruit volgt hoge verwachtingen aan en gelijke kansen voor alle leerlingen mogelijk maken, en dus ook kunnen compenseren voor kennis, ervaringen en blinde vlekken die sommige leerlingen wel, en andere niet 'van huis uit' hebben.

Realiseer je dat leerlingen met de profielen Cultuur en Maatschappij, Economie en Maatschappij en Zorg en Welzijn via de vakken in hun pakket automatisch veel meer leerstofaanbod krijgen waarin burgerschapsinhouden aan bod komen en vaardigheden geoefend kunnen. Zorg er daarom voor dat a) leerlingen in de bèta-technische profielen hiervoor gecompenseerd worden en b) dat het aanbod in de maatschappij- en zorgprofielen gedegen op elkaar afgestemd en zeker niet te uitbundig wordt. Stem hierover binnen en tussen vakvernieuwingscommissies goed af.

Realiseer je dat verreweg de meeste leerlingen in vmbo-bb en -kb maar één maatschappijvak volgen. De verdiepende of verbredende bijdrage van de andere vakken in het gemeenschappelijke deel lijkt op deze schoolsoorten daarmee extra belangrijk. Hou hier bij het formuleren van doelen voor burgerschap in het vmbo rekening mee en ontwikkel ideeën/formuleer aanbevelingen om dit verschil aan te pakken.

Realiseer je dat de burgerschapsopdracht een opdracht is aan de school, die de mogelijkheid heeft en houdt om haar eigen burgerschapscurriculum op schoolniveau te realiseren, passend bij de visie van de school op onderwijs, vorming en leren, haar leerlingen en de omgeving. Maak burgerschapsonderwijs- en vorming in de bovenbouw mogelijk, maar laat scholen en docenten ook de ruimte om nog schooleigen doelen te stellen.

Gebruik de adviezen voor burgerschap in de bovenbouw ten behoeve van de eerste tranche van vakvernieuwingen, zoals die gegeven worden in de bijlage.

Aanbevelingen per vak

Aardrijkskunde

Aardrijkskunde kan bij het realiseren van verschillende adviezen een rol spelen.

Denk aan thema's als:

- mensen- en grondrechten
- internationale rechtspraak
- de wording van de democratische rechtsstaat in voormalige koloniën
- actuele internationale conflicten en scenario's om die geweldloos op te lossen
- diversiteitsvraagstukken, culturele verschillen
- mogelijkheden van (inter)nationale organisaties om solidariteit te bevorderen
- desinformatie op het gebied van geografie en mogelijke toekomstige ontwikkelingen daarin
- leerlingen standpunten laten onderbouwen en idealen laten verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken

Adviezen

Onderzoek hoe burgerschapsaspecten meer expliciet aandacht kunnen krijgen in de examenprogramma's. Het gaat dan in ieder geval om:

- democratie en recht in verschillende regio's en op verschillende schaalniveaus
- actuele internationale conflicten en middelen en scenario's om conflicten op te lossen
- diversiteitsvraagstukken en (de grenzen van) solidariteit
- informatie en desinformatie op het gebied van de geografie

Beroepsgerichte vakken en praktijkgerichte programma's

Ondernemen, Media, vormgeving en ICT en Zorg & Welzijn) kunnen vanuit hun profiel een bijdrage leveren aan (uiteenlopende) aspecten van burgerschap. Meer in het algemeen kunnen diversiteit en mediawijsheid bij alle beroepsgerichte vakken aandacht krijgen. Deze elementen maken nu al deel uit van de examenprogramma's. Verder biedt de beroepscontext waarin leerlingen terecht komen een goede omgeving om burgerschap te oefenen; denk bijvoorbeeld aan dilemma's rondom beroepsethische kwesties. Deze vakken en programma's vallen buiten de vernieuwing waarop deze startnotitie betrekking heeft. Het zou niettemin passend zijn dat vakvernieuwingscommissies die zich met (onderdelen van) deze programma's verwant voelen aanbevelingen doen, die een verdere inbedding van burgerschap in het beroepsonderwijs mogelijk kunnen maken.

Adviezen

- Overweeg bij de praktijkgerichte programma's in deel A van het examenprogramma en bij de beroepsgerichte vakken in het kerndeel (onder a.) het oefenen met en nadenken over omgangsvormen en (ethische) dilemma's op de werkvloer een plek te geven.
- Overweeg het 'in- en aanpassen aan de bedrijfscultuur' in het kerndeel (onder a.) van het examenprogramma van de beroepsgerichte vakken aan te vullen met het reflecteren op die cultuur. Dit maakt al onderdeel uit van de praktijkgerichte programma's.

Economie en bedrijfseconomie

Economie en bedrijfseconomie kunnen bij verschillende adviezen een rol spelen. Daarvoor zou in de examenprogramma's wel expliciet aandacht moeten worden gegeven aan burgerschapsthema's. Denk bijvoorbeeld aan:

- dilemma's rondom rechtvaardigheid en solidariteit; internationaal en bijvoorbeeld in het kader van sociale zekerheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen.
- de spanning tussen individuele wensen en collectieve belangen
- de spanning tussen welvaart en welzijn, tussen economische groei en duurzaamheid
- de commerciële kleuring van mediaboodschappen
- relatie tussen identiteit en rol als ondernemer, werknemer en zzp-er
- de relatie tussen je belangen en idealen en de manier waarop je je geld verdient

Adviezen

Onderzoek hoe burgerschapsaspecten meer expliciet aandacht kunnen krijgen in de examenprogramma's van economie en bedrijfseconomie. Het gaat bijvoorbeeld om:

- waarden en belangen die een rol spelen bij het economisch handelen van mensen, overheden en (media)bedrijven;
- de spanning tussen het individu en het collectief, tussen welvaart en welzijn, tussen economische groei en duurzaamheid;
- de identiteit van de leerling als burger, (toekomstig) werknemer of ondernemer en consument; de belangen, waarden en idealen die daarbij van belang zijn;
- vragen rond *rechtvaardigheid*, inclusief ruilrechtvaardigheid en distributieve rechtvaardigheid, en rond *solidariteit*, inclusief de institutionele verschijningsvormen ervan.

Filosofie

Filosofie kan bij het realiseren van verschillende adviezen een rol spelen. Sommige adviezen zitten dicht bij het vak of maken er nu al onderdeel van uit (ethische dimensies, de vraag of mensen vrij zijn, het rechtvaardigen van standpunten). Bij andere adviezen zou moeten worden bekeken of inhouden als de democratische rechtsstaat, staatsvormen, identiteit en media bij zowel havo als vwo aan het programma kunnen worden toegevoegd.

Adviezen

- Onderzoek in verband met het vraagstuk van de 'post-truth society' op welke manieren aspecten van kentheorie en wetenschapsfilosofie ook op het havo op een gepaste manier aan de orde kunnen worden gesteld.
- Laat leerlingen standpunten onderbouwen en idealen verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken.
- Onderzoek de mogelijkheden om in een of in beide programma's aspecten van mediatheorie, al dan niet in relatie tot techniekfilosofie, aan de orde te stellen.
- Behoud ethiek als kerndeel in de examenprogramma's van havo en vwo; overweeg sociale filosofie ook voor het vwo als kerndeel in de examenprogramma's op te nemen.
- Overweeg of vraagstukken rond identiteit en diversiteit een meer zichtbare plek kunnen krijgen in de examenprogramma's. Een meer diverse en regionaal gespreide set aan kenmerkende filosofische posities lijkt zich hiervoor te lenen, en biedt leerlingen mogelijk ook meer identificatiemogelijkheden dan de huidige set.

Geschiedenis

Geschiedenis kan bij het realiseren van een groot aantal adviezen een rol spelen, tenminste voor zover leerlingen het vak in hun pakket (kunnen) opnemen. Adviezen rondom de democratische rechtsstaat en media passen bijvoorbeeld vrij gemakkelijk in het vakconcept. Aandacht voor de toekomst ligt wellicht niet zo voor de hand, maar onderzocht kan worden of bijvoorbeeld denken in scenario's een plek kan krijgen binnen het vak. Ook veel adviezen op het gebied van diversiteit, identiteit en solidariteit kunnen een plek krijgen binnen het vak, maar dan moet extra tijd worden gevonden om de eigen ervaring van leerlingen en de spanning tussen individuele en collectieve identiteit(en) onderdeel te maken van het programma.

Adviezen

- Overweeg in de examenprogramma's het onderdeel staatsinrichting te versterken. Ervan uitgaande dat leerlingen (op termijn) een hoger niveau van vaardigheden en kennis meenemen, mag mogelijk meer gevraagd worden, bijvoorbeeld op het gebied van theorie (h/v).
- Overweeg (ook) in de examenprogramma's relaties tussen historische ontwikkelingen en actuele politiek-maatschappelijke problemen duidelijk zichtbaar te maken. Ook de toekomst (denken in scenario's) kan daarin mogelijk een beargumenteerde plek hebben (vgl. Rösen, 2013).
- Overweeg vraagstukken rond identiteit en diversiteit, al dan niet in relatie tot de standplaatsgebondenheid van iedereen, inclusief de leerling zelf, zichtbaar een plek te geven in de examenprogramma's.
- Onderzoek hoe het historisch denken en redeneren en de empathische vaardigheden die daarmee ook gemoeid zijn in het examenprogramma zichtbaar en ook blijvend kunnen worden versterkt.

Kunstvakken

Zie: aanbevelingen CKV

Maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen

Veel elementen van burgerschap kunnen een plek krijgen in de examenprogramma's van deze vakken. Daarbij zijn er wel enkele aandachtspunten:

- Het houdingsaspect heeft tot nu toe weinig aandacht binnen deze vakken. In vergelijking met maatschappijleer zijn deze vakken meer op kwalificatie, kennis en analyseren gericht dan op socialisatie/burgerschapsvorming. Kan het houdingsaspect een plek krijgen of ligt het meer voor de hand dit over te laten aan maatschappijleer?
- Maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen verschillen nu sterk van elkaar. Soms is inpassing van een advies erg gemakkelijk bij maatschappijwetenschappen, maar veel moeilijker bij maatschappijkunde (en andersom). Met name internationale vraagstukken komen nu minder aan bod bij maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen op het havo. En identiteit komt bijvoorbeeld meer aan bod bij maatschappijwetenschappen dan bij maatschappijkunde.

Adviezen

- Onderzoek na de ontwikkeling van 'maatschappijleer nieuwe stijl' hoe maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen de kennis en vaardigheden die leerlingen bij dit vak ontwikkelen kunnen aanvullen, en hoe daarbij onderscheid moet worden gemaakt tussen maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen.
- Zorg voor een duidelijkere afbakening tussen maatschappijleer en maatschappijkunde/maatschappijwetenschappen. Zorg ook voor een herkenbare opbouw van maatschappijleer naar maatschappijkunde/maatschappijwetenschappen.
- Onderzoek in dit kader of het houdingsaspect ook een groter aandeel moet krijgen in het curriculum van maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen, of dat dit juist meer bij maatschappijleer hoort.
- Laat leerlingen standpunten onderbouwen en idealen verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken.

Mens- & natuurvakken

Deze vakken (biologie, informatica, natuurkunde, scheikunde, nask 1 en 2, NLT en O&O) kunnen bij een aantal adviezen een rol van betekenis spelen. Denk aan:

- Leerlingen standpunten laten onderbouwen en idealen laten verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en (bio-)ethische vraagstukken op het terrein van de mens- & natuurvakken.
- Specifiek voor biologie: aandacht voor seksuele en reproductieve gezondheidszorg en leerlingen uitdagen om na te denken over de identiteitsaspecten die samenhangen met gender, geslacht, seksuele voorkeur, lichamelijke mogelijkheden en beperkingen, etc.
- Specifiek voor informatica: geef aandacht aan ethische aspecten van mediagebruik en aan elementen als privacy en cybersecurity.

Adviezen

- Onderzoek hoe elementen van burgerschap – zoals het onderbouwen van standpunten en het verantwoorden van idealen en opvattingen – een structurele plek kunnen krijgen in alle mens- & natuurvakken, voor zover dit niet al het geval is.
- Geef in de examenprogramma's van biologie ruimte aan identiteitsaspecten die samenhangen met gender, geslacht, seksuele voorkeur, lichamelijke mogelijkheden en beperkingen, etc.
- Schenk in het examenprogramma van informatica aandacht aan ethische aspecten van mediagebruik en aan elementen als privacy en cybersecurity, voor zover dit niet al het geval is. Leg hierbij verbanden met democratie en recht(staat).

Moderne vreemde talen

Zie: aanbevelingen Engels.

Schoolgebonden vakken

Godsdienst / Levensbeschouwing

Levensbeschouwing is een schooleigen vak: het wordt aangeboden als scholen dat willen, maar het vak heeft geen eenduidig landelijk vastgesteld curriculum. Veel adviezen voor burgerschap in de bovenbouw kunnen een plek krijgen binnen Godsdienst / levensbeschouwing in haar vele verschijningsvorm . Denk aan religieuze diversiteit, ethische afwegingen en het concept identiteit. Als het gaat om het inleven in anderen kan de interlevensbeschouwelijke dialoog een belangrijke rol spelen. Omdat er geen landelijk vastgesteld curriculum is en omdat de invulling van levensbeschouwing tussen scholen van verschillende confessionele stromingen verschilt, lijkt het zinvol om iets over deze thema's op te nemen in een advies aan scholen. Zo kan rekening worden gehouden met de vrijheid van onderwijs, en kunnen scholen worden uitgenodigd in het kader van levensbeschouwing of godsdienst toch het nodige aan burgerschapsonderwijs te doen.

Adviezen aan scholen/aan het levensbeschouwelijke 'veld'

- Overweeg elementen van burgerschap structureel mee te nemen bij het ontwikkelen van curricula voor levensbeschouwing en godsdienst.
- Overweeg om via interlevensbeschouwelijke dialoog leerlingen kennis te laten maken met religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit.
- Onderzoek waar levensbeschouwing – bijvoorbeeld waar het gaat om ethische kwesties en reflectie op het ontwikkelen van een eigen identiteit – een aanvullende rol kan spelen op de andere vakken.

Overige schooleigen vakken

Scholen geven ook via schooleigen vakken en ánder schoolgebonden onderwijsaanbod vorm aan hun visie op onderwijs, leren en vorming. Denk aan wetenschapsoriëntatie in haar verschillende schoolvarianten, vakken die op tweetalige scholen in de bovenbouw worden aangeboden uit het IB, van Cambridge, uit het AP, etc., activiteiten rond ondernemend onderwijs, de UNESCO-scholen etc. Zoals bij alle andere vakken in de bovenbouw geldt ook voor schoolgebonden vakken en activiteiten dat inhouden en vaardigheden die met burgerschap samenhangen er een plek in kunnen krijgen. Op grond van de algemene aanbevelingen lijkt het wenselijk dat zulke bruggen met name op het gebied van additioneel bèta-technisch onderwijs nadrukkelijk worden geslagen.

Adviezen aan scholen

- Overweeg het element burgerschap structureel mee te nemen bij het ontwikkelen van curricula voor schoolgebonden vakken en /of schoolgebonden (leer)activiteiten.
- Onderzoek of en hoe schoolgebonden vakken – bijvoorbeeld waar het gaat om ethische en grote maatschappelijke kwesties, vragen rond identiteit, diversiteit en digitaal samenleven – een aanvullende rol kunnen spelen op maatschappijleer en ander aanbod op het gebied van burgerschap in het kader van andere vakken.

Bijlage: Adviezen burgerschap in de bovenbouw

Ten behoeve van de eerste tranche aan vakvernieuwingen

In de voorstellen voor een leerplan burgerschap zijn voor het po en de onderbouw van het vo zogenoemde bouwstenen geformuleerd en uitgebreid gevalideerd (Curriculum.nu 2019a). Voor de bovenbouw vo bestaan zulke bouwstenen niet, wel aanbevelingen voor een eventueel vervolg. Op basis van o.a. de adviezen van de Curriculumcommissie (2021) en na een nadere consultatieronde met burgerschapsexpert het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM), is een en ander beredeneerd omgewerkt tot adviezen voor de bovenbouw (Gelinck & Visser, 2021). Het volledige rapport van deze zogenoemde tussenfase burgerschap is op aanvraag verkrijgbaar.

Grote Opdracht 1: Vrijheid en Gelijkheid

Advies 1.1

Maak ruimte voor onderzoek naar de fundamenteën van de democratische rechtsstaat en de mensenrechten, hier en daar, nu en straks.

Advies 1.2

Laat leerlingen nadenken over de handhaving, de begrenzing en versterking van grondrechten en mensenrechten, dichtbij en ver weg, nu en in de toekomst.

Advies 1.3

Betrek daarbij ook (internationale) rechtspraak, diplomatie en geweld als middelen om grondrechten en veiligheid te waarborgen.

Advies 1.4

Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige dilemma's bij de waarborging van en het respect voor mensenrechten en over manieren om daar een eigen positie over in te nemen.

Advies 1.5

Laat leerlingen reflecteren op de vraag in welke mate mensen als zodanig vrijheid hebben, in het licht van de plichten, dilemma's en beperkingen die ook bij het (beroeps)leven horen.

Advies 1.6

Laat leerlingen verschillende visies op vrijheid en gelijkheid onderzoeken en met elkaar vergelijken en daag hen uit om op te komen voor deze basiswaarden in het samenleven en in de wereld.

Grote Opdracht 2 Macht en inspraak

Advies 2.1

Maak ruimte voor onderzoek naar verschillende manieren van samenleven en van organisatie die er waren, zijn en denkbaar zijn (van het werk, van de staat,

het politieke systeem, de economie, etc.) en stel leerlingen in staat hier een gefundeerde eigen visie op te ontwikkelen.

Advies 2.2

Laat leerlingen nadenken over de wording, werking, waardering en de begrenzing van de democratische rechtsstaat, dichtbij en ver weg, hier en op wereldschaal, nu en in de toekomst.

Advies 2.3

Betrek hierbij ook de onvolkomenheden en beperkingen van de democratische rechtsstaat en de (on)mogelijkheden om die te beïnvloeden door politieke participatie, collectieve of individuele actie, met juridische middelen of door burgerlijke ongehoorzaamheid.

Advies 2.4

Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige uitdagingen aan de democratische rechtsstaat in relatie tot mondiale thema's zoals globalisering en technologie.

Advies 2.5

Laat leerlingen reflecteren op bedreigingen van de democratische rechtsstaat, zoals polarisering en radicalisering, de kloof tussen arm en rijk, georganiseerde criminaliteit, terrorisme, enzovoort.

Advies 2.6

Daag leerlingen uit om op te komen voor de democratische rechtsstaat, hier en elders, nu en in de toekomst.

Advies 2.7

Laat leerlingen de werking van macht, tegenmacht, inspraak en protest in verschillende contexten (school, bedrijf, maatschappelijke organisaties, het samenleven, de politiek) bespreken en wegen.

Grote Opdracht 3 Democratische cultuur

Advies 3.1

Laat leerlingen standpunten niet alleen onderbouwen maar ook rechtvaardigen c.q. toetsen aan morele en ethische principes en aan rechten.

Advies 3.2

Daag leerlingen uit om verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn, bij zichzelf en bij anderen te analyseren, daarop te reflecteren en de eigen inzichten zo nodig bij te stellen.

Advies 3.3

Laat leerlingen nadenken over verschillende oorzaken van actuele conflicten in hun omgeving, in Nederland, Europa en de wereld en daag hen uit om verschillende scenario's uit te werken om die zo mogelijk geweldloos op te lossen.

Advies 3.4

Laat leerlingen kwesties onderzoeken waarin (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid en (on)gelijkheid een rol spelen, in hun eigen leven en dat van anderen, dichtbij en ver weg.

Advies 3.5

Laat hen daarbij ook reflecteren op de mogelijkheden die zij en anderen hebben om hierop concreet te handelen, en welke mogelijkheden er bestaan om het eigen handelingsvermogen en dat van anderen te vergroten.

Grote Opdracht 4 Identiteit

Advies 4.1

Laat leerlingen reflecteren op de rol van emoties en overtuigingen in het eigen handelen, om zo nodig dat handelen en die overtuigingen bij te stellen en/of die emoties te onderzoeken.

Advies 4.2

Laat leerlingen breed onderzoeken wat hun ambities en hun toekomstverwachtingen zijn in relatie tot hun talenten en hun ontwikkelmogelijkheden; laat hen dit gericht inzetten bij het maken van een zelfstandige en gerichte keuze voor een beroep, vervolgopleiding en vrije tijd.

Advies 4.3

Laat leerlingen analyseren hoe en reflecteren op de mate waarin hun identiteit mede gevormd is en wordt door hun eigen ervaringen en voorkeuren, hun mogelijkheden en beperkingen, door leeftijdsgenoten en groepsidentiteiten. En geef hun de ruimte, de rolmodellen en de middelen om als individu een eigen positie in en tegenover de wereld in te kunnen nemen.

Advies 4.4

Nodig leerlingen via een breed leerstofaanbod uit om relaties te leggen tussen verschillende aspecten die identiteit in het algemeen vormgeven, om te reflecteren op verschillende en soms conflicterende aspecten van hun eigen identiteit en dit te betrekken op hun eigen ontwikkeling, toen, nu en straks, binnen de school en daarbuiten.

Advies 4.5

Vraag leerlingen uit te leggen met welke groep(en) in cultuur, samenleving en politiek ze zich verbonden voelen en wat dit voor hun handelen als individu en als burger betekent. Laat hen onderzoeken hoe deze verbondenheid tot stand komt en hoe zij staan ten opzichte van de normen en waarden die het behoren tot deze groep(en) mogelijk met zich meebrengt.

Advies 4.6

Prikkel leerlingen om hun idealen en overtuigingen te onderbouwen en te verantwoorden, maar ook om de herkomst en de houdbaarheid ervan in dialoog met anderen te onderzoeken en te bevragen.

Grote Opdracht 5 Diversiteit

Advies 5.1

Geef vraagstukken rond diversiteit en inclusie een plek in examenprogramma's voor vakken of leergebieden. Laat leerlingen daarbij verschillende aspecten van en perspectieven op diversiteit onderzoeken en vergelijken.

Advies 5.2

Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over diversiteitsvraagstukken in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele identiteit(en) en collectieve identiteit(en).

Advies 5.3

Betrek diversiteitsvraagstukken actief op de mondiale thema's globalisering, duurzaamheid en gezondheid en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensies onderzoeken.

Advies 5.4

Laat leerlingen nadenken over de mate waarin vraagstukken van diversiteit te maken hebben en mogelijk zullen hebben met hun eigen carrièreperspectieven en de te kiezen vervolgopleiding.

Advies 5.5

Laat leerlingen reflecteren op cultureel bepaalde normen en waarden rond gender en seksualiteit in Nederland en in de wereld. Laat hen nadenken over de mogelijkheid en de wenselijkheid om seksuele en reproductieve gezondheid en rechten in de wereld te effectueren.

Advies 5.6

Nodig leerlingen uit zich over de denk- en ervaringswereld van anderen - mensen met andere ervaringen, overtuigingen, mogelijkheden en effectieve rechten - te informeren en daag hen uit die voor zover mogelijk vanuit het perspectief van de ander te onderzoeken, te beschrijven en te verstaan (empathisch vermogen).

Advies 5.7

Laat leerlingen de overeenkomsten en verschillen tussen waarden, normen, (geloofs)overtuigingen en cultureel bepaalde gebruiken, uitdrukkingsvormen en levenswijzen van de eigen en andere groep of groepen analyseren.

Grote Opdracht 6 Solidariteit

Advies 6.1

Geef vraagstukken rond rechtvaardigheid en solidariteit een plek in examenprogramma's voor vakken of leergebieden. Laat leerlingen verschillende perspectieven op en voorbeelden van rechtvaardigheid en solidariteit onderzoeken en met elkaar vergelijken.

Advies 6.2

Daag leerlingen uit om de ruimte voor zichzelf en voor anderen om rechtvaardigheid en solidariteit te bevorderen bewust te gebruiken, na te denken over mogelijkheden om deze ruimte te vergroten en hiernaar zo mogelijk te handelen.

Advies 6.3

Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over vragen van rechtvaardigheid en solidariteit in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele wensen en collectieve belangen, alsmede tussen verschillende collectieve belangen.

Advies 6.4

Laat leerlingen nadenken over de mogelijkheden en verantwoordelijkheden die zijzelf, anderen en verschillende organisaties dichtbij en ver weg, in Nederland en ook in de wereld hebben om solidariteit te bevorderen, wat de werkzaamheid, de grenzen en de voor- en nadelen van hun interventies kunnen zijn.

Grote Opdracht 7 Digitaal samenleven

Advies 7.1

Laat de rollen en functies van de media in het publieke en het politieke domein, vroeger, nu en zo mogelijk in de toekomst onderzoeken, inclusief de rol en werking van propaganda, desinformatie en het ontstaan van gescheiden informatiecircuits.

Advies 7.2

Besteed aandacht aan de invloed van media op de parlementaire democratie en in een pluriforme samenleving.

Advies 7.3

Bespreek en analyseer de invloed van media-gebruik, mediaboodschappen en media- en technologiebedrijven op sociale interactie en op de persoonlijke levenssfeer, op vrijheid, veiligheid en privacy.

Advies 7.4

Laat leerlingen ervaren dat en onderzoeken hoe commerciële, politieke, ideologische of levensbeschouwelijke kleuring in mediaboodschappen te herkennen is.

Advies 7.5

Bespreek en analyseer welke invloed leerlingen zelf hebben op/in (sociale) media en hoe hun veiligheid, privacy, integriteit en digitale identiteit daarin een rol in spelen.